

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛОРАТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Б. ХАРЧУКА)

Стаття присвячена аналізу колоративної лексики у складі фразеологічних одиниць української мови. Дослідження виконане на матеріалі прозових текстів Б. Харчука. Розглянуто семантико-стилістичні особливості колорем як компонентів фразеологізмів у художньому тексті та встановлено особливості їхнього функціонування у прозі Б. Харчука.

Ключові слова: фразеологізм, колоратив, художня мова, хроматичні й ахроматичні кольоропозначення, Б. Харчук.

Алла Кошова. ОСОБЕННОСТИ СЕМАНТИКА И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ КОЛОРАТИВОВ В УКРАИНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Б. ХАРЧУКА).

Статья посвящена анализу колоративной лексики в составе фразеологических единиц в украинском языке. Исследование выполнено на материале прозаических текстов Б.Харчука. Рассмотрены семантико-стилистические особенности колоративов как компонентов фразеологизмов в художественном тексте и установлены особенности их функционирования в прозе Б. Харчука.

Ключевые слова: фразеологизм, колоратив, художественный язык, хроматические и ахроматические колоративы, Б. Харчук.

Alla Koshchova. SPECIFICS OF SEMANTICS AND FUNCIONING OF THE KOLORATIVS IN UKRAINIAN PHRASEOLOGY (BASED ON THE B. KHARCHUK'S COMPOSITIONS).

The article analyzes the colouristic vocabulary consisting phraseological units in the Ukrainian language. The investigation is based on B. Kharchuk's prose texts. Semantic-stylistic features of the kolorativs as the components of phraseology in fiction have been considered and the peculiarities of their functioning in prose of B. Kharchuk have been found.

Keywords: phraseological unit, kolorativ, artistic language, chromatic and achromatic color names, B. Kharchuk.

Кожна розвинена мова, як відомо, має у своєму складі значну кількість стійких словосполук – фразеологізмів, що вживаються носіями мови завжди у звичному, усталеному оформленні. Оскільки мова, як і кожне суспільне явище, безперервно розвивається, разом із нею в постійному русі перебуває і її фразеологічний фонд. У фразеології найяскравіше виявляється національна специфіка мови. Українські фразеологізми передають найтонші відтінки душевних порухів, обарвлюють висловлене в національний колорит.

Колір даний людині в зорових відчуттях, а поняття про кольори знаходить відображення у словесних одиницях мови – у колоративах. Одним із важливих аспектів вивчення колоративів є аналіз їхніх функціональних властивостей у мові художньої літератури. Кольороназви в тексті слугують надзвичайно багатогранним і змістовним образним засобом, створюючи пейзажні картини, зображуючи внутрішні почуття, обставини. На сучасному етапі розвитку лінгвістики кольоропозначення у структурі української мови глибоко вивчаються відомими вітчизняними та зарубіжними мовознавцями, серед яких І. Бабій, Н. Бахіліна, О. Зівак, В. Дятчук, А. Кириченко, Т. Ковальова, А. Критенко та інші. Низка дискусійних питань, пов'язаних із колоративами, зумовила те, що назви кольору протягом кількох останніх десятиліть є предметом постійного зацікавлення лінгвістів. У фразеології за допомогою колоративів об'єктивуються національні, культурні компоненти в мові, менталітет народу, відтворюються фрагменти фразеологічної картини світу, специфічні для певного етносу. Дослідження

кологоративів торкаються як загальних теоретичних проблем, так і їхнього функціонування в художній літературі.

Фразеологічні одиниці з кологоративним компонентом широко представлені в художній мові Бориса Харчука і не були об'єктом цілісного аналізу. Вивчення кольоропозначень із погляду семантики та функціонування у творчому доробку українського письменника-шістдесятника є перспективним і зумовлює актуальність теми дослідження. Борис Харчук належить до плеяди митців, з якими в уяві кожного читача асоціюється літературна Тернопільщина другої половини ХХ століття. Це автор, який приніс в українське письменство кологорит землі галицько-волинської, наснажив літературу специфікою і унікальністю саме такого мовного виразу, як фразеологізм.

Отже, об'єктом дослідження в запропонованій статті стали фразеологічні одиниці із кологоративним компонентом у прозі Б. Харчука. Предметом – аналіз їхніх семантико-стилістичних особливостей у художній мові, що дає можливість з'ясувати, наскільки мовні засоби, зокрема фразеологізми, дозволили автору змалювати образи персонажів, індивідуалізувати їх, розкрити характери тощо.

Починаючи з ХХ століття, для української літературної мови характерний процес «орозмовлення» мови, який суголосний і мові художньої прози [1, с. 119]. Один із традиційних засобів орозмовлення художніх текстів – уведення в них фразеологізмів. Фразеологія найяскравіше відбиває дух, ментальність народу, оскільки акумулює досвід попередніх поколінь і завжди несе в собі емоційно-експресивну оцінку [1, с. 119]. Важливу роль у цьому відіграють кологоративи.

В українській мові на основі назв на позначення кольорів, передусім прикметників, формуються численні сталі сполучення. Вони є продуктивним засобом поповнення фразеологічного фонду української мови. Із представлених в українській мові ФО з кологоративним компонентом найчастотнішими є утворення з прикметниками *чорний, білий, червоний*. З іншими кологоративами зафіксовано менше словосполучень, наприклад, із прикметниками: *зелений, оранжевий, сірий, голубий, жовтий, синій, рожевий, коричневий*. У поодиноких випадках вживаються також інші кологоративи (напр.: *фіолетовий, рудий, сизий* тощо) [3].

Зауважимо, що лінгвістичне осмислення мовної картини кольору базується на розкритті внутрішньої форми кологоративів, пізнанні особливостей символізації, властивої для певного етносу, тощо (Т. Семашко). Щодо джерел виникнення кольороназв, то здебільшого називають полісемію (використання назв предметів, об'єктів природи з певним забарвленням для утворення нових назв кольору), лексико-морфологічні засоби (складні слова, спеціальні слова для передачі відтінків), запозичення та ін. (А. Іншаков).

Одноставної думки щодо розподілу кольорового спектру не існує. Немає визначеності й у системах кольоропозначень у сучасних європейських мовах. У мовознавстві визначають або сім, або дев'ять, або одинадцять ядерних кольоропозначень. Зазвичай це *білий, чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, сірий, голубий, коричневий* та деякі інші, що закріпилися як основні складові колірної номенклатури української мови.

Усталеними є погляди про поділ кольороназв на дві групи: хроматичні, утворені через синтез трьох основних кольорів – *жовтого, синього й червоного*, та ахроматичні: *чорний, білий, сірий* [2]. Ахроматичними кольорами вважаються ті, що відрізняються один від одного тільки світлістю. Саме крізь їхню призму визначався світогляд первісної людини, що значною мірою пояснює поширене вживання саме таких кольорів у фразеологізмах.

Так, кольороназві *чорний* у досліджуваних текстах властивий широкий спектр символічних значень, які беруть свій початок із міфологічних уявлень людини та закріплені у фольклорі. Переважно цей кологоратив пов'язаний із традиційно-символічною семантикою: втіленням темноти, ночі, порожнечі, біди, наприклад, *чорною хмарою посунути*: – *Давай-но вступимо сюди, – проказав він крізь зуби і чорною хмарою посунув на подвір'я, перед яким стояла підвода* [10, с. 21]. Фразеологізм реалізує значення «зловісна», «ворожа». Загалом чорний колір часто асоціюється з кольором хмар, символізуючи сумний, пригнічений, навіть

злий настрої (**як чорна туча**): *Бородай з сином, зайшовши в хату, не показувались. Мотря, як чорна туча, снувала у хлівах* [10, с. 62]. Негативні емоції супроводжують і фразему **чорна заздрість**: *Це чорна заздрість. Вона гризе душу й сумління...* [6, с. 57].

У художній мові Б. Харчука переважають фразеологізми, що символізують нещастя, лихо, як-от **на чорний день** або **чорна кішка**: *Мішок жита і мішок пшениці на чорний день. Вона знала, вона була певна: мати не відкопас, не візьме й не відвезе* [8, с. 93]; *Та от її виманили, й вона пішла – випурхнула, залишивши їй шарудіння джинсів, вернулася, принесла «замазку», сидить, як кам'яна, і в неї нема до дочки попередньої радості й щирості. Що ж сталося? Яка пробігла чорна кішка? Де взялась?* [9, с. 188].

Тривожний внутрішній настрої персонажа, психологічну напруженість письменник виражає за допомогою фразеологізму, в якому експлікується значення «підступний, підлий, зрадливий» (**очі потішаються чорним блиском**): *Так у чий ми волі? – знає, що мені крити нічим, його очі потішаються чорним блиском* [6, с. 59]. Пор.: *Вони (діти) дивились їй услід – сині очі слив'яніли, зелені жовкли, а чорні попеліли* [9, с. 314].

Колоратив **чорний** у фразеологізмах може вживатися і у своєму прямому значенні, виконуючи, втім, певну символічну функцію (**як білий день і чорна ніч**): *Добро і зло існують без ніякої двозначності – ясно і зрозуміло, як білий день і чорна ніч...* [6, с. 65].

Колоратив **чорний** також є складником фраземи **хлібець чорний та святий, бо чесний**, де символізує важку, але чесну працю та не має негативного забарвлення: *Їж, голубонько, їж, тепер голодному бути не соромно, ні, не соромно, скоріше, соромно ситому. А мій хлібець чорний та святий, бо чесний* [9, с. 335].

Асоціативні зв'язки чорного кольору з темрявою спричинили появу фразеологізму **дело темне**, що об'єктивує значення «щось заплутане, незрозуміле»: *Я тобі посовітую: не шукай винуватого, сам будеш винний. Дело темне й нікому не нужно* [9, с. 320].

Чільне місце в художній мові письменника посідає білий колір, що нерідко виступає опозиційно до чорного. Білий колір корелює з кольором світла, повітря, оскільки його сприйняття пов'язане з відчуттям легкості, свіжості, чистоти. Проте значення білого в словосполученнях зі словом *день*, незважаючи на схожу структуру, помітно різняться. Наприклад, фразеологізм **серед білого дня** реалізує значення «дія, вчинки, що відбуваються неприховано»: *Фашисти намагаються вивозити наших хлопців і дівчат серед білого дня* [5, с. 49], а фразеологізм **білий день надворі** означає «світловий день, пізню пору дня»: *Білий день надворі, а я в хаті! Так і життя дурно проспши...* [5, с. 21].

Змістова структура поняття «білий» містить і світлову ознаку «ясний». Очевидно, вона виникає під впливом первісного асоціативного зв'язку білого кольору з концептами «сонце», «світло» (**поставити на ясні очі**): *Вона, мабуть, знає закляте слово! І послано солдатів, солдати взяли її під караул, привели і поставили перед царем на його ясні очі* [4, с. 146].

Сірий – колір, середній між білим і чорним. Кольороназва **сірий** у фраземах означає «самотність, страх», наприклад: *завис сірий морок: Вони не перемовлялися, тільки брязкали ложками. Довкіл завис сірий морок* [7, с. 128] або індивідуально-авторська **не скніти сірим одинаком – вовкулаком**: *Літував тут (Євмен) дві останні відпустки підряд. Вона вже й сердилася на нього: не можуть чомусь жити – він і Нінель, але ж є дочка. Не привіз її до бабуні, сам їдь до неї, а не скній сірим одинаком – вовкулакою. Нащо ж відпустка?..* [9, с. 130].

Хроматичні кольори – це ті кольори та їх відтінки, які ми розрізняємо в спектрі (червоний, жовтогарячий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий). Одним з основних кольорів спектра є червоний. Широке поширення й особлива значущість червоного кольору в українській традиційній культурі зумовлені його близькістю до вогню і світла. Червоний у символічному значенні – це сигнал небезпеки (**пускати під стріху червоного півня**): *Хайкало до порога з дротом. Німці шваркотять, збираються пускати під стріху червоного півня, а Хайкало закручує двері дротом* [7, с. 48].

При змалюванні зовнішності колоратив **червоний** у фразеологізмах символізує злість, роздратування (**очі червоні**): – *У нього очі червоні, а в них темна сила, – подумала дівчина. Відро упало з рук. Вона присіла з бідомом і не могла зрушити з місця* [7, с. 188].

Автор широко використовує колоремами, що виражають відтінки червоного кольору, оскільки саме цей колір має найбільшу спектральну гаму. Так, **брунатний** – це колірне позначення, що не входить в основну палітру, а з'являється внаслідок змішування зеленого і червоного барвників. У фразеологізмі **взятися брунатною наснагою** відповідний колоратив реалізує значення «бути сильним» та є позитивно маркованим: *Бліде обличчя й чорні руки взялися брунатною наснагою – вогняна душа клала на неї свої багряні тіні* [9, с. 131].

Колоратив **золотий** як корелят сонця також функціонує у мові Б. Харчука, втілюючи передусім значення «кольором подібний до золота». Проте у фразеологізмі **обіцяти золоті гори** означає «обіцяти занадто багато, особливо, якщо обіцянка може бути й не виконана»: *Володимир Терентійович не був скупий на слово..., а коли завів про перспективу, про те, як усе зміниться, то не міг зупинитися, обіцяв і рай, і золоті гори* [9, с. 323].

Колоратив **синій** у мові Б. Харчука виступає компонентом фразеологізму, що передає значення «очі синього кольору» (**сині очі слив'яніли**): *Вони (діти) дивились їй услід – сині очі слив'яніли, зелені жовкли, а чорні попеліли* [9, с. 314].

Щодо колоратива **зелений**, то він у фразеологізмах втілює індивідуально-авторське значення, наприклад, **затрусити зеленим маком**: «О, ти як затрусиш зеленим маком, так держись берега!» – притьма викидає цигарище й ховається за яблуню, обкопуючи її з іншого боку [9, с. 141].

Таким чином, серед фразеологізмів з колоративним компонентом у творчому доробку Б. Харчука найбільшою продуктивністю характеризуються лексеми **чорний**, **білий** та **сірий**, тобто назви ахроматичних кольорів. Менш поширеними є ФО з колоремами **червоний**, **синій**, **зелений**, **золотий** та ін. У досліджуваних творах вони здебільшого відображають базові колірні уявлення людини, виконуючи роль як прямих номінацій, так і численних образних метафор. За допомогою фразеологізмів із колоративним компонентом письменник правдиво змалював життя українців.

Перспективність подібних досліджень вбачаємо у можливості аналізу колоративної лексики як компонента фразеологічних одиниць у творчості інших українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братусь М. Ф. Ознаки сьогодення в семантиці й стилістиці фразеологізмів (на матеріалі сучасної художньої прози) / М. Ф. Братусь // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Сер. «Філологія. Соціальні комунікації». – Т. 22 (61). – №4. – Сімферополь, 2009. – С. 119-124.
2. Жук Т. В. Фразеологізми з компонентами на позначення кольору (на матеріалі «Фразеологічного словника української мови») / Т. В. Жук // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Філологічні науки: збірник наукових трудов / М-во освіти і науки України, Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2010. – Кн. 2. – С. 73-74.
3. Семашко Т. Ф. Особливості семантики та функціонування слів-колоративів в українській фразеології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. Ф. Семашко. – К., 2008. – 20 с.
4. Харчук Б. М. Горохове чудо: Казки, оповідання, повісті / Б. М. Харчук. – К.: Веселка, 1991. – 240 с.
5. Харчук Б. М. Далека стежка до весни: Повість / Б. М. Харчук // Вітчизна. – 1983. – № 4. – С. 20-626.
6. Харчук Б. М. Мертвий час: Повість / Б. М. Харчук // Київ. – 1990. – №1. – С. 55 – 83.
7. Харчук Б. М. Невловиме літо: Повість / Б. М. Харчук. – К.: Рад. письменник, 1981. – 343 с.
8. Харчук Б. М. Облава: Повість / Б. М. Харчук // Київ. – 1983. – № 11. – С. 79 – 101.
9. Харчук Б. М. Подорож до зубра: Повість / Б. М. Харчук. – К.: Рад. письменник, 1986. – 368 с..
10. Харчук Б. М. Теплий попіл: Повість та оповідання / Б. М. Харчук. – К.: Веселка, 1981. – 328 с.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2014 р.